

Богдан ЖИВКОВИЋ*

ОД НОВОГ ПОМИРЕЊА ДО СТРАТЕШКОГ САВЕЗА:
ОДНОСИ ЈУГОСЛОВЕНСКИХ И ИТАЛИЈАНСКИХ
КОМУНИСТА ОД 1962. ДО ТОЉАТИЈЕВЕ ПОСЕТЕ
ЈАНУАРА 1964. ГОДИНЕ

ABSTRACT: On the basis of unpublished sources from the archives of the communist parties of Yugoslavia and Italy (Arhiv Jugoslavije, Belgrade; Archivio del Partito comunista italiano, Rome), this article analyzes the relations between these two parties during the early sixties. In a few very significant and crucial years for their interparty relations, the League of Communists of Yugoslavia (LCY) and the Italian Communist Party (PCI) managed to reestablish their relations, and to elevate them to a level of a strategic alliance. The aim of this article is to analyze that process, which was the foundation of a closer friendship and alliance of the LCY and PCI in the following decades.

KEYWORDS: Yugoslavia, Italian Communist Party (PCI), communism, Tito, Togliatti, Cold War.

Увод

Односи југословенских и италијанских комуниста у деценијама пре шездесетих година двадесетог века комплексан су историјски феномен, историја сарадње која је обележена плодним периодима сагласја, али и неретким оштрим сукобима. У деценијама између два светска рата, међупартијски односи Комунистичке партије Југославије (КПЈ) и Комунистичке партије Италије (КПИ) умногоме су непознаница за историографију. Ипак, и без детаљнијих истраживања на ову тему, неко-

* Аутор је доктор историјских наука.

лико кључних елемената односа двеју партија су евидентни. Наиме, јасно је да је у свету међународног комунизма међуратног доба италијанска партија била далеко значајнија од југословенске. Док је КПЈ била маргинална и подељена унутрашњим сукобима, КПИ је била снажна партија, са великим међународним угледом и утицајем у земљи. Њен лидер, Палмиро Тољати, у том добу заузимао је високе позиције у Коминтерни, бивајући далеко значајнији од било ког југословенског комунисте.¹ О далеко већем утицају и значају италијанске партије најбоље сведочи Четврти конгрес КПЈ, одржан у Дрездену 1928. године. Наиме, емисар Коминтерне на том конгресу, а самим тим и највећи ауторитет на скупу, био је управо лидер КПИ, Палмиро Тољати.²

Далеко познатија је историја односа КПЈ и КПИ током четрдесетих и педесетих година. У те две деценије, природа међупартијских односа драматично се променила. Док је пре рата КПИ била бројнија, значајнија и утицајнија, Други светски рат донео је стреловит успон КПЈ. Како је то лапидарно приметио Ђан Карло Пајета, истакнути функционер италијанске партије, „они су извршили револуцију а ми нисмо“.³ Као успешнија и моћнија партија, КПЈ је покушавала да успостави своју хегемонију и утицај над КПИ, што је водило растућем сукобу двеју партија током четрдесетих година. Југословенски покушаји доминације били су приметни још током рата,⁴ а утицај КПЈ се посебно осећао у северној Италији, простору на коме су италијански комунистички партизани логистички и финансијски зависили од југословенске партије.⁵ Патерналистички однос југословенских комуниста према италијанским друговима настављен је и након рата, а посебно је појачан у

¹ О историји италијанског комунизма у периоду од оснивања партије, 1921. године у Ливорну, до Другог светског рата писали су многи историчари. Ипак, за више о тој теми упућујемо, пре свега, на старију, али класичну и непревазиђену, историју КПИ Паола Спријана: P. Spriano, *StoriadelPartitocomunistaitaliano*, I-III, Torino, 1967-1970.

² В. Petranović, *Istorija Jugoslavije 1918-1988, Prva knjiga*, Beograd, 1988, 160, 261. S. Gužvica, *Before Tito. The Communist Party of Yugoslavia During the Great Purge (1936-1940)*, Talin, 2020, 41, 50.

³ G. C. Pajetta, *Le crisi che ho vissuto. Budapest Praga Varsavia*, Rim, 1982, 40.

⁴ M. Galeazzi, *Togliatti e Tito. Tra identità nazionale e internazionalismo*, Rim, 2005, 24, 61; E. Aga-Rossi, V. Zaslavsky, *Togliatti e Stalin. Il Pci e la politica estera staliniana negli archivi di Mosca*, Bolonja, 2007, 140.

⁵ M. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 59-60, 106; E. Aga-Rossi, V. Zaslavsky, *Togliatti e Stalin*, 106; A. Agosti, *Palmiro Togliatti. A Biography*, London Njujork, 2008, 162; Интервју историчара Паола Спријана у – В. Valli, *Gli eurocomunisti*, Milano, 1976, 98; M. Zucconi, *Il ditto sula piaga. Togliatti e il Pci nella rottura fra Stalin e Tito 1944-1957*, Milano, 2008, 55-56. У једном интервјуу Јосип Копинич је навео како је он био одговоран за радио везу између КПИ и Москве током рата. Поводом тог питања наводно је имао састанак са Ђан Карлом Пајетом, 1940. године у Љубљани - М. Marić, *Decakomunizma. Knjiga I*, Beograd, 2014, 233.

месецима након Прве конференције Информбироа, септембра 1947. године у Пољској. Током формативног заседања Информбироа, југословенски представници Едвард Кардељ и Милован Ђилас били су савезници совјетског представника Жданова у нападима на КПИ и француску партију (КПФ).⁶ Највиши руководиоци КПИ, а пре свега њен генерални секретар Тољати, све време су са негодовањем гледали на југословенски патернализам, снажно му се опирући.⁷ Стога, када је пролећа 1948. године Москва донела одлуку да се КПЈ жестоко нападне, КПИ и Тољати јасно су подржали такву политику и помогли совјетским нападима на Београд током Другог заседања Информбироа, крајем јуна 1948. године у Букурешту.⁸

Историографија се углавном фокусира на Тршћанско питање као главну тачку спорења југословенских и италијанских комуниста током четрдесетих година.⁹ Такав фокус је логичан, с обзиром на то да је у питању тема око које су се две партије снажно сукобљавале.¹⁰ Ипак, уве-

⁶ *Zapisnici sa sednica Politburoa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948)*, Branko Petranović(ur.), Beograd, 1995, 213-219, 587-588, 598; S. Pons, *L'impossibile egemonia. L'URSS, il PCI e le origini della guerra fredda (1943-1948)*, Rim, 1999, 108, 203.

⁷ Југословенска ароганција, у комбинацији са константним притисцима и саветима који су више личили на наредбе, водила је једном непријатном разговору у коме је видно огорчени Тољати свом југословенском саговорнику рекао „оставите револуцију у Италији нама“. S. Pons, *L'impossibile egemonia*, 219.

⁸ S. Pons, *L'impossibile egemonia*, 125-132, 225; M. Galeazzi, *TogliattieTito*, 104. У интерним совјетским документима о сукобу са Југославијом, један од грехова који је приписан КПЈ био је и „недопустив“ напад на Тољатија. S. Pons, *L'impossibile egemonia*, 204.

⁹ О питању политике КПИ према Трсту четрдесетих година најрелевантнија је монографија Патрика Карлсена - P. Karlsen, *Frontiera rossa. Il PCI, il confine orientale e il contesto internazionale 1941-1955*, Gorica, 2010. Уз то, и неке друге студије које су се бавиле политиком КПИ у то доба доносе важна сазнања о положају и улози Тршћанског питања у Тољатијевој политици: S. Pons, *L'impossibile egemonia*; M. Galeazzi, *TogliattieTito*; E. Aga-Rossi, V. Zaslavsky, *TogliattieStalin*; M. Zuccari, *Ildittosulapiaga*. О југословенској политици према Трсту током четрдесетих видети: Д. Богетић, Б. Димитријевић, *Тршћанска криза 1945-1954*, Београд, 2009; М. Милкић, *Тршћанска криза и војно-политичким односима Југославије са великим силама 1943-1947.*, Beograd, 2012; F. Tenca Montini, *La Jugoslavia e la questione di Trieste*, Bolonja, 2020.

¹⁰ Укратко, док је југословенска политика према Трсту била снажно експанзионистичка, КПИ је имала нијансиранији приступ. Подељена између верности међународном комунизму, тј. Москви и њеној подршци Београду, и националних аспирација, КПИ је покушавала да убеди Совјете у потребу умеровања југословенског радикализма и изналажења компромисног решења које би било прихватљиво и за италијански народ. Умерен и рационалан приступ Тољатија није наилазио на ширу подршку – ни у Италији, ни на Западу, ни у Москви, ни у Југославији. Све заинтересоване стране имале су далеко већа територијална очекивања. Након иницијалног одбијања Москве и Београда да уваже Тољатијеве предлоге, југословенска и совјетска страна су на крају ипак показали отвореност за Тољатијеве идеје. Ипак, таква југословенска флек-

рења смо да је италијански историчар Силвио Понсисправно утврдио како је Трст био искључиво повод сукоба КПЈ и КПИ, док је узрок био далеко дубљи. По Понсовој анализи, суштина сукоба Тољатија и Тита била је у њиховим дијаметрално другачијим и супротстављеним визијама за будућност светског комунизма. Наиме, са победом у рату, Међународни комунистички покрет и његова московска централа нашли су се пред важним спољнополитичким избором. Једна опција била је наставак сарадње са ратним капиталистичким савезницима, у складу са безбедносним интересима и схватањем о поступности напретка социјализму у свету. Друга опција, произишла из догматског читања марксизма, упућивала је на непосредни сукоб са капитализмом, агресивнију политику према Западу, и већу брзину у глобалном ширењу социјализма. КПЈ и КПИ били су најпарадигматичнији представници ова два виђења.

Југословенски комунисти били су јасни заговорници другог сценарија. Вођени младим и радикалним руководством, у коме су ретки имали значајније међународно искуство, залагали су се за оштрији приступ према капиталистичком Западу. Жеља за анексијом Трста није била само словеначки национални циљ, мада ту компоненту југословенске политике према Јулијској крајини не би требало потценити, већ, као и југословенска политика према Албанији, Грчкој или Балканској федерацији, одраз југословенског еспанзионизма и радикализма. КПЈ је, стога, представљала „лево“ крило Међународног комунистичког покрета. КПИ је, са друге стране, била „десно“ крило, и њена политика се базирала на првом сценарију, тј. на развоју сарадње са капиталистичким силама ратним савезницима. Разлози због којих се Палмиро Тољати залагао за умеренију спољну политику били су двоструки. Са једне стране, он је био искусни кадар Коминтерне, са дугогодишњим међу-

сибилност наступила је тек након преговора у Паризу лета 1946. године, који су указивали на потребу компромиса. Врхунац те политике била је Тољатијева посета Београду новембра 1946. године, када је лидер италијанских комуниста понудио једну врсту територијалне размене по којој би велика већина спорних територија припала Југославији, док би град Трст, и један узак железнички коридор који би га спајао са остатком националне територије, остао италијански. Ипак, тада је већ било касно за изналагање билатералног споразума. У периоду након Париске конференције, остале италијанске странке добиле су снажну подршку САД, Велике Британије и Француске, те нису били спремне на територијална попуштања. Тиме су сви Тољатијеви напори остали неуспешни, а само је југословенско-совјетски раскол спасао КПИ од непријатне позиције умерености према тршћанском проблему, која је снажно утицала на креирање слике о КПИ као „антинационалној“ партији. За више о овој теми упућујемо на радове италијанских историчара, наведене у претходној фусноти, и на један чланак Саше Мишића, објављен у Београду – S. Mišić, “Yugoslav Communists and the Communist Party of Italy, 1945-1956”u: *Italy's Balkan Strategies (19th – 20th Century)*, V. Pavlović (ur.), Beograd, 2015.

народним искуством, те је боље од југословенских комуниста разумевао реалполитичку условљеност међународних односа. Са друге стране, као лидер комунистичке партије која је постојала у једној капиталистичкој земљи, Тољати је разумевао да је опстанак његове партије, и њена шанса да активно учествује у управљању земљом, директно зависила од добрих односа Истока и Запада. Док је за Југословене антикапитализам био пресудан, италијански комунисти били су мотивисанији идејом антифашизма. Политички сукоб КПЈ и КПИ, заснован на различитим политикама, опстајао је све до 1948. године, јер сама Москва није била сигурна којим би од два наведена правца њена спољна политика требало да се креће. Са одлуком Стаљина да се посвети јачању совјетске хегемоније и социјализма у источној Европи, СССР се коначно определио за једну од две политике, и у тај избор се КПИ далеко више укључила него КПЈ.¹¹

Иако је Тољати био главни совјетски савезник у нападима на КПЈ током Друге конференције Информбироа у Букурешту, КПИ се није посебно истицала у нападима комунистичких партија на Југославију током наредних година. Штавише, италијански комунисти су, по експлицитној оцени која се налази у југословенским изворима, били најблажи у нападима на КПЈ у поређењу са осталим комунистичким партијама.¹² Два су била изузетка од тог општег тона. Први се односио на тршћанске комунисте, тј. на тада самосталну, иако под окриљем КПИ, Комунистичку партију Слободне територије Трста (КПСТТ). Са југословенско-совјетским расколом, у Зони А СТТ-а, која је била под англоамеричком управом, лидерство у комунистичком покрету преузели су италијански комунисти, предвођени чувеним агентом Коминтерне Виториом Видалијем. Услед чврстих и догматских идеолошких погледа Видалија и припадника партије, али и услед у региону раширених фрустрација због југословенског експанзионизма, КПСТТ је са Резолуцијом Информбироа 1948. године постала жестоко антијугословенски настројена. Штавише, под вођством Видалија у Трсту је основан тајни совјетски обавештајно-контраобавештајни центар Т1, који је био ударна песница совјетског напада на југословенски режим.¹³ Други изузетак

¹¹ Више о оваквој анализи политика и односа у троуглу КПИ-Београд-Москва у: S. Pons, *L'impossibile egemonia*.

¹² S. Mišić, „Yugoslav Communists and the Communist Party of Italy, 1945-1956“, 286; M. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 105; A. Agosti, *Palmiro Togliatti*, 196-197.

¹³ О питању КПСТТ и жестоке антијугословенске политике ове партије говоре раније поменуте монографије Патрика Карлсена и Мауриција Зукарија: P. Karlsen, *Frontiera rossa*; M. Zuccari, *Il dito sulla piaga*. Ипак, дубља, нова и драгоцена сазнања о Видалију, његовој улози у борби против Југославије и везама са совјетским обавештајним службама, доноси недавно издата биографија Виторија Видалија, из пера Карлсена:

односио се на југословенско мешање у унутрашња питања КПИ 1951. године. Наиме, тада су италијанску партију напустила њена два релативно важна члана, Валдо Мањани и Алдо Куки. Југославија је снажно финансијски помогао овај двојац и њихово оснивање нове леве партије, која није успела пресудно да угрози КПИ, али јој је одузела један незанемарљив број гласова.¹⁴

Са југословенско-совјетским приближавањем, крунисаним посетом Никите Сергејевича Хрушчова Београду маја 1955. године,¹⁵ и КПИ је обновила односе са Савезом комуниста Југославије (СКЈ). Након почетне суздржаности италијанских комуниста, и опрезних контаката двеју страна, Двадесетим конгресом совјетске партије и процесом дестаљинизације који је на њему започет, две партије су се знатно приближиле. Пре одласка у Москву, јуна 1956. године, Јосип Броз Тито је у Београду примио Палмира Тољатија, почетком маја.¹⁶ И током ове посете, као и током посете још једне високе партијске делегације КПИ у октобру, показало се да између двеју партија постоји много блискости и простора за сарадњу.¹⁷ Југословенска и италијанска партија своје односе градиле су на једној важној сличности, а то је да су управо ове две партије биле „најлибералније“ у покрету, две партије које су најспремније прихватиле дестаљинизацију као идејну основу обнове комунистичке теорије и праксе. У јуну 1956. године, СКЈ и КПИ учинили су два чина којима су покушали да знатно допринесу реформи међународног комунизма. Док је Јосип Броз Тито боравио у Москви, и успео да убеди совјетску страну у потписивање Московске декларације,¹⁸ Палмиро

P. Karlsen, *Vittorio Vidali. Vita di uno stalinista (1916-56)*, Bolonja, 2019, 231-280.

¹⁴ Више о случају „Мањакуки“, како је он у италијанској јавности био познат, и југословенској помоћи њиховој новој партији у – F. Tenca Montini, S. Mišić, „Comunisti di un altro tipo: le simpatie filo-jugoslave in Italia (1948–1962)“, u: *Acta Histriae*, 25 (2017) 3, Koper, 2017, 785-812; S. Mišić, „Yugoslav Communists and the Communist Party of Italy, 1945-1956“, *Imagnacucchi. Valdo Magnani e la ricerca di una sinistra autonoma e democratica*, G. Voccolari, L. Casali (ur.), Milano, 1991.

¹⁵ О комплексним југословенско-совјетским односима током педесетих година, у којима се прешао пут од помирења до новог сукоба 1958. године, више у: Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd, 2014; S. Rajak, *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, Comradeship, Confrontation, 1953-57*, London, 2010. За ову тематику посебно су важни и мемоари Вељка Мићуновића, југословенског амбасадора у Москви у периоду од 1956. до 1958. године – V. Mićunović, *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb, 1977.

¹⁶ С. Мишић, „Обнављање односа између Савеза комуниста Југославије и Комунистичке партије Италије 1955-1956. године“, у: *Токови историје 2/2013*, Београд, 2013, 135-136; M. Zuccari, *Il dito sulla piaga*, 339-341; G. C. Pajetta, *Le crisi che ho vissuto*, 48-49.

¹⁷ Више о јунској посети у: Архив Југославије (у даљем тексту: АЈ), 507/IX – 48/1, 139.; а о октобарској посети у: АЈ, 507/IX – 48/1-145.

¹⁸ Две партије потписале су Московску декларацију 20. јуна 1956. године, тиме об-

Тољати је у Италији објавио своју теорију полицентризма.¹⁹ У питању су два акта којима су пропагиране субверзивне идеје, усмерене ка подривању совјетске хегемоније у Међународном комунистичком покрету, нешто што је у историографији први приметио Франсоа Фире.²⁰ Ипак, са совјетским војним гушењем мађарске кризе, уследило је и идеолошко дисциплиновање покрета, и одустајање од процеса дестаљинизације. Совјетски притисак водио је новом југословенско-совјетском сукобу, који је кулминирао Седмим конгресом СКЈ априла 1958.²¹ Пратећи политику Москве, КПИ је одустајала од својих субверзивних погледа и прекинула односе са Југославијом, тиме започињући нови прекид званичних међупартијских односа, након првог који је трајао од 1948. до 1955. године.

Друго помирење

Иако су Тољати и КПИ невољно прихватили сукоб са Југославијом,²² све до 1962. године италијанска партија је, дисциплиновано пратећи политику Москве, прекинула односе са Београдом. Званична међупартијска комуникација свела се на рођенданске честитке Броза и Тољатија, и на југословенску честитку поводом 40 година од оснивања КПИ, 1961. године.²³ У незваничној форми, или преко организација које су биле под утицајем двеју партија, било је одређених контаката, али

нављајући партијске односе, и промовишући принципе једнакости, независности и права на различите моделе у изградњи социјализма као основе међупартијских односа. V. Mićunović, *Moskovske godine*, 529-530.

¹⁹ Основна идеја ове теорије била је у супротстављању централизованом структури Међународног комунистичког покрета. Уместо такве форме, Тољати је пропагирао већу аутономију националних комунистичких партија, као и билатералне форме односа међу тим партијама, насупротив мултилатералној и институционализованој природи покрета под вођством Москве. Лидер италијанских комуниста био је уверен да би партије на тај начин биле далеко способније да се боље ухвате у коштац са регионалним/националним стварностима у којима су делале, стварајући алтернативне путеве у социјализам, који би се разликовали од Лењиновог модела из Русије са почетка века, и више одговарале савременој и локалној ситуацији. D. Sassoon, *Togliatti e il partito di massa. Il PCI dal 1944 al 1964*, Rim, 2014 (e-book), 92-108; *Evrokomunizam i socijalizam*, V. Mikecin (ur.), Zagreb, 1979, 7-20.

²⁰ F. Fire, *Prošlost jedne iluzije*, Beograd, 1996, 561.

²¹ На том конгресу, КПИ је, у рангу посматрача, представљао Алфредо Рајхлин, који је том приликом улазио у сукобе са југословенским комунистима - АЈ, 507/IX – 48/1-219.

²² M. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 187.

²³ АЈ, 507/IX – 48/1-229, 230, 231, 232, 236, 237, 238. Марко Галеаци напомиње како је италијанска амбасада у Београду придавала претерани значај овим честиткама, сматрајући их знаком идеолошког братства између партија, док су оне заправо показивале Тољатијев опрез – M. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 213.

углавном без већег значаја. Изузетак и најважнији од тих сусрета била је посета Велиа Спана Београду крајем новембра 1960. године, у време када се у Москви одржавала конференција 81 комунистичке партије. Са Спаном се разговарало о две теме: Трећем свету, који је био поље његове експертизе, и агресивним политикама Кине и Албаније. Тема идеолошке ригидности Пекинга и Тиране била је важнија, јер је она заправо била увертира за приближење Београда и Москве. Наиме, током разговора у којем су обе стране критиковале кинеску спољну политику, Спано је истицао како су и Москва и Београд били под ударом Кине, на тај начин покушавајући да југословенским друговима укаже на блискост КПСС-а и СКЈ. Заправо, суштина овог разговора била је у поруци коју је Спано пренео из Москве, говорећи како му је високи функционер совјетске партије Корнијчук приватно рекао да је помирење са Југославијом неминовно, и да би требало одржавати односе са Београдом кроз мировне организације.²⁴ У питању је била најава формалнијег корака који ће доћи већ следећег месеца, у децембру 1960. године, када је совјетски министар спољних послова Громико изразио жељу за побољшањем односа са Југославијом.²⁵

Највероватнији разлог због кога је управо КПИ изабрана да буде гласник првих порука о спремности Москве на приближење са Београдом био је став италијанске партије, и њеног представника Луиђија Лонга, према Југославији током Конференције 81 комунистичке партије у Москви. Лонго и КПИ су том приликом апеловали на мекши став према СКЈ, пре свега на ублажавање критика о југословенском „ревизионизму“, желећи да се избегне оштра конфронтација са Београдом.²⁶

Ипак, КПИ није била пресудан фактор у овом процесу, већ је током 1961. године, али и већим делом 1962, стајала по страни и опрезно ишчекивала резултате главног процеса – совјетско-југословенског помирења. Упркос порукама које су крајем 1960. године наговештавале приближење, југословенски напори да се у Београду организује конференција несврстаних земаља закомпликовали су односе са Совјетским Савезом. Јачање југословенског утицаја у Трећем свету бринуло је совјетског лидера, те је он на више начина покушао да саботира Београдску конференцију, одржану у септембру 1961. године. Са једне стране, Никита Сергејевич Хрушчов је дипломатским средствима покушао да подрије растући Титов утицај, те је током 1961. године посећивао исте земље које је југословенски председник раније посетио, и преко СССР-у блиских несврстаних земаља, попут Кубе, Гане и Малија,

²⁴ АЈ, 507/IX – 48/1-234.

²⁵ Лј. Димић, *Jugoslavija i Hladni rat*, 249.

²⁶ Више о томе у: АЈ, 507/IX – 48/1-235; А. Agosti, *Togliatti*, 271.

покушао да утиче на покрет. Са друге стране, као провокаторни чин, Хрушчов је донео одлуку о спровођењу нуклеарних тестова управо у данима Београдске конференције, упркос југословенским апелима да се тако нешто избегне, у складу са антинуклеарним принципима рађајућег покрета. Ипак, из три разлога Совјети су отоплили своју политику према Београду након конференције, и постали ближи Југославији него у претходним годинама. Два су била везана за ток самеконференције. Са једне стране, совјетски посматрачи су током боравка у Београду стекли утисак да Југославија није капиталистичка земља, већ да је била далеко ближа СССР-у него Вашингтону. Са друге стране, принципи који су на конференцији усвојени обрадовали су совјетске представнике, јер су по многим међународним питањима погледи несврстаних били далеко ближи совјетској него америчкој политици. А трећи разлог, невезан за конференцију, била је чињеница да је у то време започињан нови талас децентрализације у СССР-у, који је опет, као 1956. године, водио приближењу Београду.²⁷

Стога, 1962. године дошло је до интензивног јачања совјетско-југословенских односа. Снажно приближавање двеју страна осликавале су три важне посете. Прво су Београд посетила два важна совјетска званичника, министар спољних послова Громико у априлу, и Леонида Брежњев на јесен, а онда је и југословенски председник Јосип Броз посетио Москву децембра 1962. године. Поред позитивних одјека конференције несврстаних, пресудан фактор који је водио совјетско-југословенском приближењу била је заједничка антикинеска политика.²⁸ С обиром на чињеницу да су шездесете биле деценија у којој је Кина била највећи проблем совјетске спољне политике,²⁹ није изненађујуће што је то питање пресудно утицало и на отвореност Москве да побољ-

²⁷ Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 251-265; A. Hilger, „Communism, Decolonization and the Third World“, u: *The Cambridge History of Communism, Volume II, The Socialist Camp and World Power 1941-1960s*, N. Naimark et al. (ur.), Kembridž, 2017, 328-331. Више о самој конференцији несврстаних у: Д. Богетић, Љ. Димић, *Београдска конференција несврстаних земаља 1-6. септембра 1961.*, Београд, 2013.

Важно је додати да није само СССР покушао да подрије југословенске напоре на организовању прве конференције несврстаних земаља. Слична је била политика Пекинга. Наиме, покушавајући да на процес организације конференције утиче пре свега преко Индонезије, Кина је желела да несврстаност ограничи на азијски и афрички континент, али и да тај покрет учини идеолошки радикалнијим, искључењем Индије. Ипак, кинески покушаји били су неуспешни, те је Пекинг био приморан да прихвати и формално поздравља Конференцију. Ј. Čavoški, „Jugoslavija i Daleki istok – Treći svet između Jugoslavije i Kine“, u: *Jugoslavija u Hladnom ratu*, A. Životić et al. (ur.), Beograd, 2010, 63-75.

²⁸ Lj. Dimić, *Jugoslavija i Hladni rat*, 266-271.

²⁹ O. A. Westad, *The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our Times*, Kembridž, 2005, 159.

ша односе са Београдом. С обзиром на толики значај Кине за југословенско-совјетске односе раних шездесетих, и чињеницу да се они не могу посматрати стриктно билатерално, већ пре свега у троуглу Москва-Пекинг-Београд, неки аутори чак сматрају да су кинески напади на Београд заправо били „прокси“ пропагандни рат Пекинга са Москвом.³⁰

Како је побољшање односа Београда и Москве током друге половине 1962. године постало дефинитивно, то је мотивисало опрезне италијанске комунисте да и они коначно и у значајнијој мери обнове везе са СКЈ. Идеална прилика да се и симболички демонстрира обнова односа двеју партија био је Десети конгрес КПИ, одржан у децембру 1962. године. Делегацију СКЈ на конгресу предводио је Лазар Колишевски, и у питању је био плодотворан боравак у Италији, који је демонстрирао побољшање односа двеју партија.³¹ Ипак, најважнији догађај током боравка југословенске делегације био је предаја Брозовог писма Тољатију. У питању је документ од суштинске важности за међупартијске односе, те ће овде бити екстензивно цитиран.

Брозово писмо Тољатију

Југословенски председник је писмо генералном секретару КПИ написао непосредно пред конгрес, 25. новембра 1962. године. У њему, Броз позива на њихов хитан састанак о међународним темама, о којима у самом писму екстензивно пише. Важно је приметити да од овог писма започиње апсолутна доминација међународних тема у међупартијским односима током наредних деценија. Билатерална питања, попут оног о граници, мањинама или југословенско-италијанским односима биће маргинална, наспрам глобалних тема које ће бити срж међупартијске сарадње.

Писмо је било алармантно. По наводима Броза, планета се налазила пред могућношћу Трећег светског рата, и за такво стање југословенски председник је највише кривио Пекинг. Пре свега, критиковао је кинеску политику према Москви. Док је политику Пекинга према Кубанској кризи оцењивао као екстремистичку, Хрушчовљево деловање током те епизоде сматрао је „храбрим“ и давао му је пуну подршку.³² Броз је не само критиковао Кину, већ је њену спољну политику, чији је

³⁰ I. Banac, „Yugoslav Communism and the Yugoslav State“, u: *The Cambridge History of Communism, Volume II, The Socialist Camp and World Power 1941-1960s*, N. Naimark et al. (ur.), Kембриџ, 2017, 584.

³¹ Више о боравку делегације СКЈ у: АЈ, 507/IX – 48/1-240.

³² Више о Хрушчовљевој политици током Кубанске ракетне кризе, и кинеској опозицији његовом деловању у – V. Zubok, *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Сепел Хил, 2007, 143-152.

циљ био глобални рат, сматрао „лудилом“. Југословенски председник је у мањој мери критиковао и политику Фидела Кастра, за кога је тврдио да мора постати флексибилнији. Са друге стране, Броз је негативно оцењивао и кинеску политику према Индији, сматрајући ратни сукоб недопустивим. Поред принципијелног противљења употреби силе у међународним односима, југословенски председник је полагао велике наде у скретање индијске политике „улево“, те је овај кинески напад сматран катастрофом, која може скренути политику ове велике и за несврстаност важне земље у „реакционарном“ смеру.³³

У последњем делу писма Тито је подвукао важност мирољубиве коегзистенције, која је била угаони камен југословенске дипломатије, и кључни разлог због кога је Пекинг нападао СКЈ.³⁴ Што се тиче кинеске спољне политике, која је пропагирала сукоб са капитализмом, Броз је такво виђење означавао као блиско троцкизму, истичући како мирољубива коегзистенција није значила примирје у класном рату, тј. није искључивала насилно преузимање власти, или помоћ народноослободилачким покретима широм света. Са друге стране, Броз је управо у мирољубивој коегзистенцији, као широкој и мирној сарадњи различитих политичких фактора, а не у наметању револуционарних догми, видео најбољи начин за ширење социјализма у Африци и Азији. На крају писма, Броз је истакао како су несврстане земље биле отелотворење ових принципа, те корисније за социјалистички циљ него када би биле део социјалистичког лагера.³⁵

Упркос хитности коју је југословенски председник нагласио, СКЈ је неко време морао да чека на Тољатијев одговор. Током првих пет месеци 1963. године односи КПИ и СКЈ су готово у потпуности утихнули, пре свега услед изборне кампање у којој се италијанска партија нашла.³⁶ Ипак, након успешно завршених избора, на којима је КПИ порасла за преко милион гласова у односу на претходне, односима двеју партија је поново посвећена већа пажња. У том погледу најзначајнији је био су-

³³ Више о југословенској политици према сукобу Кине и Индије у – Ј. Čavoški, *Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt 1959-1962.*, Beograd, 2009.

³⁴ Оштро противљење концепту мирољубиве коегзистенције, принципу који је био присутан у совјетској и југословенској спољној политици, било је темељ спољнополитичког погледа Мао Цедунга. Кинески лидер био је уверен да је мирољубива коегзистенција погодна не за ширење социјализма у свету, већ за поделу интересних сфера између Вашингтона и Москве. R. Service, *Compagni. Storia globale del comunismo nel XX secolo*, Rim-Bari, 2011, 403-404.

³⁵ АЈ, 507/IX – 48/1-240.

³⁶ Једини помена вредан сусрет двеју страна током тих пет месеци била је посета једне делегације КПИ из Пијемонта, која је дошла у Словенију да би се боље информисала о процесу примене самоуправљања у овој југословенској републици. Архив Комунистичке партије Италије (у даљем тексту: АРСИ), Esteri, MF 0492, р. 2964-2975.

срет Александра Ранковића и Ђан Карла Пајете, 12. јуна 1963. године у Дубровнику.³⁷ Међу многим темама о којима су Ранковић и Пајета разговарали, тема растућег сукоба Москве и Кине била је најважнија. Састанак је обележио Пајетин страх од новог раскола у Међународном комунистичком покрету, и последица које би такав сукоб оставио на престиж комунистичких партија у свету. Стога, жеља КПИ је била да се такав сукоб по сваку цену избегне. Пајета је критиковао и Москву и Пекинг због сукоба, мада је било евидентно да је Кина сматрана далеко одговорнијом. Ипак, како је у југословенском извештају о сусрету и примећено, КПИ није нудила никакве опипљиве предлоге како избећи да сукоб две најзначајније комунистичке партије прерасте у раскол, осим позива на јавну дебату. Ранковић је у свом одговору био песимистичан, истичући како је тешко било очекивати смиривање конфликта, јер је он од партијског прерастао у државни, који је самим тим водио и ка економској и територијалној супротстављености. Југословенски руководиоца је посебно критиковао кинеску спољну политику, а поготово чињеницу да је КП Кине спонзорисала фракцијске борбе у многим комунистичким партијама, покушавајући да окупи комунистички покрет Африке, Азије и Латинске Америке под својим вођством. На крају разговора, Ранковић је експлицитно подвукао југословенски став да сукоб не може бити решен на једној међународној конференцији, већ искључиво кроз билатералне састанке.³⁸

Страх италијанских комуниста од раскола између Москве и Пекинга, попут оног са Југославијом 1948. године, стога и противљење идејама о међународној комунистичкој конференцији где би под вођством СССР-а дошло до екскомуникације Кине, био је један од најважнијих циљева спољне политике КПИ током раних шездесетих година.³⁹ Стога, у питању је била тема од највећег значаја, и најчешћег помена, у сусретима југословенских и италијанских комуниста током прве половине шездесетих година. Две партије су по том питању суштински делиле ставове – противиле су се совјетским намерама о организовању конфе-

³⁷ Врх Комунистичке партије Италије детаљно се информисао о југословенској спољној политици пре овог састанка. На пример, један говор Едварда Кардеља одржан неколико дана пре сусрета Пајете и Ранковића, на самом почетку јуна 1963. године, преведен је на италијански и дат на увид Тољатију, Лонгу и Пајети. У том говору Кардељ је оштро критиковао хегемонистичку природу спољне политике Кине, супротстављајући јој принципе који су били темељна вредност југословенске дипломатије – немешање у унутрашња питања суверених држава, одбијање наметања идеолошких модела и противљење рату као начину ширења социјализма. *APCI, Esteri, MF 0492, p. 3022-3041.*

³⁸ *AJ, 507/IX – 48/1-248.*

³⁹ *A. Agosti, Togliatti, 287-288.*

ренције на којој би Кина била екскомуницирана, али су у исто време јасно имале далеко више симпатија за Москву него Пекинг.⁴⁰ Главни разлог симпатија према Москви био је у чињеници да су током раних шездесетих година и СКЈ и КПИ били под жестокиим пропагандним нападима кинеске партије. Из Пекинга су редовно стизале оптужбе да су у питању две „ревизионистичке“ партије, услед њихових мање догматских политичких линија. Хрушчовљева посета Београду у августу 1963. године⁴¹ била је јасно усмерена против Кине, те се са сигурношћу може закључити да је супротстављање политици Пекинга било кључно у зближавању КПСС, СКЈ и КПИ.⁴² Ипак, вреди на овом месту истаћи како фаворизовање Москве наспрам Пекинга није била нека политичка посебност СКЈ и КПИ, већ трансидеолошка преференца у Европи и целом западном свету тог доба. Наиме, чак и амерички председници Кенеди и Џонсон сматрали су совјетску политику далеко прихватљивијом него кинески радикализам.⁴³

Тољатијев одговор и припрема посете

Само дванаест дана након састанка Ранковића и Пајете, Тољати је 24. јуна 1963. године коначно одговорио на Брозово писмо које је добио готово седам месеци раније. Извињавајући се због кашњења, условљеног унутрашњеполитичким обавезама, генерални секретар КПИ исказао је своје снажно интересовање за састанак са југословенским председником. Тољати је подвукао неколико тема које је сматрао важним за разговор. Пре свега, проблем нуклеарног наоружања. У погледу тог питања, лидер италијанских комуниста сматрао је да је важно подржати совјетску иницијативу за денуклеаризацију Медитерана, додајући како Југославија може много остварити на том плану. Друга тема коју је подвукао били су кинески напади на мирољубиву политику Москве и Београда, којима се он сам оштро противио, истичући како је Кина могла ући у „братску“ дискусију око спорних питања, уместо жестоких напада. На крају писма Тољати је позивао на јединство Међународног комунистичког покрета, које би било засновано на марксизму-лењиниз-

⁴⁰ M. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 234.

⁴¹ Пајета је био веома поласкан када му је Ранковић у Дубровнику рекао тачан датум посете совјетског лидера, схватајући то као знак југословенског поверења. АЈ, 507/IX – 48/1-248.

⁴² S. Pons, *The Global Revolution. A History of International Communism 1917-1991*, Oksford, 2014, 238-241.

⁴³ F. Costigliola, „US Foreign Policy From Kennedy to Johnson“, u: *The Cambridge History of Cold War, Volume II, Crises and Détente*, M. Leffler, O. A. Westad (ur.), Kembridž, 2010, 114.

му и пролетерском јединству. Ипак, лидер италијанских комуниста додао је да то јединство мора укључивати поштовање аутономије сваке комунистичке партије, у борби за заједнички циљ – мир и социјализам.⁴⁴

Тољатијево писмо дало је нови импулс међупартијској сарадњи. Бавећи се пре свега унутрашњим југословенским питањима, тј. унутрашњом политиком СКЈ и основама југословенског система, три студијске делегације КПИ посетиле су Југославију у јуну,⁴⁵ августу⁴⁶ и октобру⁴⁷ 1963. године. Важније од ових сусрета биле су припреме за Тољатијеву посету. Након јунског писма Тољатија, у октобру је Дирекција КПИ и званично потврдила долазак високе партијске делегације у Београд, уз напомену да постоји могућност да делегацију неће предводити Тољати, већ други човек партије, Луиђи Лонго. Са своје стране, КПИ је предлагала следеће теме за разговор: међународни односи, Трећи свет, јединство Међународног комунистичког покрета (тј. сукоб Москве и Пекинга), унутрашњи проблеми у Југославији и Италији, Југословенски односи са ЕЕЗ-ом и СЕВ-ом.⁴⁸

Званични одговор КПИ водио је сусрету југословенског амбасадора у Риму, Ива Вејводе, и Тољатија, 23. октобра 1963. године, на коме су прецизиране теме разговора у Београду. Генерални секретар КПИ одмах је на почетку састанка назначио тему којој је придавао највећи значај и о којој је са Брозом посебно хтео да разговара. Наиме, предмет његовог највећег интересовања била је политика социјалистичких земаља према Африци, Азији и Латинској Америци, тема којој је југословенски председник био посвећен, а о којој је додатне информације добио и током недавног сусрета са Никитом Сергејевичем Хрушчовом.⁴⁹ Говорећи о ситуацији у Међународном комунистичком покрету, још једној од тема које су предлагане за разговоре у Београду, Тољати је саопштио ставове сличне онима које је у јуну Пајета износио. Генерални секретар КПИ се оштро противио идеји међународне комунистичке конференције која би водила екскомуникацији КП Кине, тј., како је рекао, неком понављању сценарија из 1948. године. Вејвода је био веома задовољан Тољатијевим ставовима, те је у свом извештају истакао еманципацију КПИ од Москве, пре свега у погледима на сукоб са Кином. Југословенски амбасадор је узроке аутономнијег наступа КПИ налазио у изборном

⁴⁴ АЈ, 507/IX – 48/I-250; АРСИ, Esteri, MF 0492, p. 3050-3052.

⁴⁵ АЈ, 507/IX – 48/I-251.

⁴⁶ АЈ, 507/IX – 48/I-265.

⁴⁷ АЈ, 507/IX – 48/I-258; АРСИ, Esteri, MF 0492, p. 3067-3081.

⁴⁸ АЈ, 507/IX – 48/I-266; АРСИ, Esteri, MF 0520, p. 1402.

⁴⁹ Важно је додати да је Тољатијев фокус на Трећи свет био узрокован тиме што је раних шездесетих генерални секретар КПИ почео да се додатно посвећује партијској спољној политици – А. Agosti, *Togliatti*, 286.

расту партије, и унутрашњим, италијанским, притисцима да се партија јаче одвоји од КПСС-а.⁵⁰

Вејводу је посебно радовало што је Тољати исказао интересовање за тему Трећег света. Током разговора, Тољати је истакао како и СССР и Кина имају погрешне стратегије у борби против колонијализма, које су креиране на основу бирократских информација и погледа. Стога, по сведочењу Тољатија, КПИ је покушала да има другачији приступ, на пример у Алжиру, где је развијала односе са Бен Белом и подстицала алжирске комунисте да се укључе у општенародну борбу. Закључујући своје излагање о овој теми, Тољати је истакао да гаји велико поштовање према Брозовом познавању ове теме, те да се сматра срећним да о томе ускоро разговара са југословенским председником.⁵¹ Иако је Вејвода имао одређених резерви према политици КПИ према Трећем свету,⁵² у свом извештају он је подвукао да су италијански комунисти развијали и активнију политику у Медитерану, предлажући Београду да се у разговорима посвети пажња и овој теми. На крају, Тољати је споменуо да би волео да дискутује и о проблемима науке и уметности,⁵³ ако то време буде дозвољавало.⁵⁴

⁵⁰ АЈ, 507/IX – 48/1-266.

⁵¹ Убрзо након Тољатијеве посете Београду, Луиђи Лонго је посетио Алжир, а Пјетро Инграо, још један високи партијски функционер, Кубу. Ове три посете јасно сведоче о намери КПИ да води активнију политику у Трећем свету. М. Galeazzi, *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati 1955-1975*, Milano, 2011, 90-100.

⁵² У једном извештају написаном недуго након овог сусрета, крајем 1963. године, Вејвода је екстензивно писао о политици КПИ према Трећем свету. Иако је на овом плану увиђао одређене помаке у италијанској партији, Вејвода, али и други званичници СКЈ, сматрали су да је то и даље била „слаба тачка“ спољне политике КПИ. Наиме, по виђењу Вејводе и других југословенских комуниста, КПИ је била превише догматска, као и све друге партије у покрету изузев СКЈ, у проматрању комплексних реалности ових континената. Укратко, југословенска критика КПИ и других КП сводила се на то да оне нису довољно упознате о локалној ситуацији, те су стога инсистирале на помоћи комунистичким снагама, а не „националистичким“. Штавише, неки функционери КПИ и комунистичког синдиката ЦГИЛ информисали су Вејводу како су многи италијански комунисти гајили сумње према југословенској политици у Африци, Азији и Латинској Америци. Такође, функционери других комунистичких партија су у сусретима са званичницима КПИ критиковали политику Београда – наиме, албански и индонезански комунисти су у својим сусретима са Ђан Карлом Пајетом истицали како је Југославија увек подржавала националистичке снаге. Ипак, Вејвода је назначио да су постојали и бројни функционери КПИ који су на политику Југославије у Трећем свету гледали веома позитивно, сматрајући да је СКЈ по том питању експерт, од кога желе да уче. Стога, Вејвода је предлагао да се Трећем свету посвети већа пажња у међупартијским односима, оцењујући како постоји потенцијал за еволуцију политике КПИ по овом питању. АЈ, 507/IX – 48/1-259, 260.

⁵³ Вејвода је подвукао како је по свим темама које је Тољати предложио за разговор КПИ имала различите ставове од Москве.

⁵⁴ АЈ, 507/IX – 48/1-266.

Након сусрета са Тољатијем, крајем 1963. године Иво Вејвода је у Београд послао још два извештаја о политици КПИ, којим је додатно припремио терен за посету која се одиграла јануара 1964. године. Међу разним питањима које је у извештајима обрадио,⁵⁵ југословенски амбасадор се посебно фокусирао на политику КПИ према Југославији. На првом месту Вејвода је подвукао да су италијански комунисти два пута јавно критиковали одлуке Конференције 81 комунистичке партије, одржане децембра 1960. године у Москви, у којима се негативно говорило о СКЈ. Након тога, Вејвода је дао оцену да је КПИ била изузетно заинтересована за сарадњу са Југославијом, али да у исто време није желела да иде испред совјетске политике, тј. избегавала је да се превише приближи Београду пре совјетских потеза у том смеру. Стога, тек након посете Хрушчова Београду, КПИ је интензивирала односе са СКЈ. Услед мањка контаката у прошлости, познавање Југославије и југословенског система у КПИ заснивало се, пре свега, на совјетским информацијама, те је Вејвода, као свој трећи закључак на ову тему, указивао на потребу мотивисања једног снажнијег интереса за упознавањем Југославије код италијанских комуниста.⁵⁶

Последњи сусрет Тита и Тољатија – посета делегације КПИ Југославији јануара 1964. године

Пре него што детаљније уђемо у анализу самих разговора Броза и Тољатија, који су се одвили крајем јануара 1964. године,⁵⁷ важно је дати неколико уводних напомена о сличностима и разликама са претходном Тољатијевом посетом Београду, маја 1956. године. Кључна сличност је у контексту политике КПСС-а. Посета 1956. године била је директно проузрокована побољшањем односа Москве и Београда, као и Двдесетим конгресом совјетске партије, и принципом дестаљинизације који је на њему промовисан. Тољатијева посета у јануару 1964. године имала је сличне узроке. Она је такође дошла на таласу либерализације совјет-

⁵⁵ Вејвода је посебно хвалио флексибилнији приступ КПИ према италијанској влади и социјалистичкој партији, у то време главном југословенском партнеру у Италији. Уз то, југословенски амбасадор се такође изузетно похвално изражавао и о идеји о „италијанском путу у социјализам“, која је била партијски кредо, као и о посвећености КПИ принципима мирољубиве коегзистенције. Спремност КПИ да се у погледу мирољубиве коегзистенције сукоби са Пекингом била је веома цењена у Београду.

⁵⁶ АЈ, 507/IX – 48/I-259, 260.

⁵⁷ Први и до сада једини историчар који је овој посети екстензивније писао је Марко Галеаци – М. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 244-248; М. Galeazzi, *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati*, 100-107. Галеаци је о посети писао користећи, готово искључиво, изворе из архива КПИ. Наша анализа посете, изложена на страницама које следе, другачија је од Галеацијевог услед коришћења богате југословенске грађе о посети.

ске политике, након 22. Конгреса КПСС у октобру 1961. године, и након значајног побољшања односа Москве са Београдом. Стога, готово као правило током последње деценије Тољатијевог управљања партијом, свака либерализација, тј. јачање дестаљинизације и антидогматизма у Москви, гурала је КПИ ка СКЈ, која више није била она радикална партија из четрдесетих, већ умерена, штавише „либералнија“⁵⁸ и од КПИ. У том периоду, Југославија се отварала ка свету, ка разним левим актерима у којима је видела снажнију будућност социјализма него у источноевропском социјалистичком блоку. На неки начин, СКЈ је постала оно што је КПИ од победе у рату желела да буде, а у чему су је спречиле прејаке везе са Москвом.

Али, постоји и неколико значајних разлика у два посетама. Пре свега, искуство кризе у Мађарској било је трауматично за КПИ, те је Тољати променио приступ у односу на отворено преиспитивање совјетске хегемоније у покрету из лета 1956. године. Лидер КПИ је по сваку цену желео да избегне расцепе и кризе у покрету који би угрозили престиж комунизма, и престиж његове партије, те је избегавао отворено исказивање противљења Москви. Додатан разлог за такав став био је совјетски сукоб са Пекингом, у коме је Тољати био на страни Москве, те није желео да подрива њену позицију. Стога, за разлику од посете 1956. године, критике Москве биле су изразито ретке у разговорима Тољатија и Тита јануара 1964. године.⁵⁹ Са друге стране, још једна важна разлика лежала је у извору југословенског спољнополитичког легитимитета. Током посете 1956. године Титов престиж у очима Тољатија био је у отпору Москви 1948, те је стога питање совјетске хегемоније у комунистичком покрету била примарна тема. Током последњег сусрета Тољатија и Тита, престиж СКЈ је пре свега био у организацији прве конференције несврстаних, септембра 1961. године у Београду. Југословенска политика према Трећем свету, контакти и утицај на том простору били су кључна међународна вредност Јосипа Броза Тита и његове партије. Тољати је у потпуности био свестан југословенске експертизе по овом питању, те је, као што се из раније поменутог сусрета са Вејводомвиди, желео да од Јосипа Броза Тита добије релевантне информације и анализе стања у том делу света.

Најважније питање о којем су Броз и Тољати разговарали био је управо Трећи свет.⁶⁰ Пре анализе разговора Тољатија и Тита на ову тему,

⁵⁸ Термин „либерална“ се овде користи у проматрању позиције СКЈ унутар Међународног комунистичког покрета, тј. истицања да је она била „либералнија“ од осталих комунистичких партија, не либерална *per se*.

⁵⁹ АЈ, 507/IX – 48/1-266.

⁶⁰ Италијански историчар Алдо Агости навео је Кину као главну тему разговора у Бе-

важно је напоменути да је КПИ раних шездесетих почела снажније да развија своју спољну политику према овом простору. Два су кључна разлога због којих су италијански комунисти почели да посвећују већу пажњу новоослобођеним државама. Први се тичао све веће изолације КПИ унутар Међународног комунистичког покрета. Наиме, КПИ је због својих „либералнијих“ погледа била критикована не само од Кине, већ и од Москве и од француске партије, те је била приморана да налази нове међународне партнере. Други важни разлог био је у динамици унутрашње политичке борбе у Италији. Италијански комунисти критиковали су владину спољну политику као потчињавање националног интереса америчком империјализму, те су желели да понуде неку алтернативну политику која би била у већем државном и националном интересу. Пошто је Медитеран био регион од немерљивог геополитичког значаја за Италију, КПИ се фокусирао управо на овај простор, покушавајући да развије односе са новоослобођеним и неразвијеним државама на јужној обали мора. Циљ италијанских комуниста био је да са овим државама развију снажније везе него што је то могла италијанска влада, ограничена интересима САД, и на тај начин понуде једну опипљиву спољнополитичку алтернативу. У том контексту, Југославија је за КПИ била драгоцен посредник и савезник у развијању значајнијих веза са државама на југу Медитерана.⁶¹

Током разговора са Тољатијем у Београду, југословенски председник је подробно говорио о ситуацији у Трећем свету. Пошто је недуго пре сусрета био на турнеји у Латинској Америци, Тито је дуго говорио о ситуацији на том континенту, и о проблемима америчке доминације на том простору.⁶² Осим о Јужној Америци, Броз је доста говорио и о ситу-

ограду. А. Agosti, *Togliatti*, 287. Кина, и њени односи са СССР-ом, доиста јесу биле теме од изузетног значаја у разговорима током посете. Ипак, уверења смо да је ситуација у Трећем свету била најважнија тема сусрета. Таквог смо става посебно имајући у виду раније цитирани разговор Вејводе и Тољатија (који је нама познат преко југословенских извора у које Агости није имао увид), током којег је Тољати експлицитно навео своју жељу да га југословенски председник информише о питањима Трећег света, и хвалио Брозово познавање наведене тематике.

⁶¹ О политици КПИ према Трећем свету, као и југословенској улози у имплементацији те политике, писао је Марко Галеаци – М. Galeazzi, *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati*.

⁶² У јесен 1963. године Јосип Броз Тито посетио је више латиноамеричких држава, након чега је посетио и САД и разговарао са америчким председником Кенедијем. Најзначајнији утисак југословенског председника након овог путовања био је огроман ниво утицаја САД на политички и економски живот Јужне Америке. Више о посети у – В. Ераковић, „Титова „америчка турнеја“ 1963. године – посета Бразилу, Чилеу, Боливији, Перуу и Сједињеним Америчким Државама“, у: *Архив, часопис Архива Југославије*, 1–2, Београд, 2015, 168–179.

Таква процена југословенског председника није била погрешна, имајући у виду да

ацији у арапском свету. Ипак, уместо фокусирања на појединачне случајеве, важније је истаћи кључне тачке Брозових монолога на ову тему. У питању су, заправо, биле информације и савети које је Тољати желео, о стању у Трећем свету и начинима на који се овом простору може дипломатски прићи.⁶³

Кључни проблем овог простора, који је Броз више пута подвлачио, лежао је у чињеници да су локалне државе, иако слободне, и даље биле економски и политички третиране као колоније. У економској и политичкој неједнакости југословенски председник видео је кључан извор свих локалних проблема. Стога, истицао је да је у дипломатском приступу овим државама кључно било третирати их као једнаке. Хвалећи се о југословенском дипломатском успеху у Трећем свету, Јосип Броз истицао је да је поштовање које је указивано њему и Југославији било плод поштовања које је он указивао локалним лидерима. Са друге стране, други социјалистички лидери и комунистичке партије имале су другачији приступ, и Броз је у томе видео велику грешку. Да би илустровао ову тврдњу, југословенски председник је навео како је он први социјалистички лидер који је икада посетио Јужну Америку. Броз је истицао како је кључни проблем у приступу комунистичких држава и партија био идеолошки догматизам. Наиме, источноевропске државе и партије на Трећи свет гледали су у категоријама класичног марксизма. Њихова идеја је била да на том простору примене шематске планове револуционарне борбе, настале на искуству и традицији радничке борбе у Европи. Стога, они су подржавали локалне комунистичке партије, које су заправо биле секташке групе интелектуалаца, потпуно неосетљиве на локалну реалност. Југословенски председник је истакао да су, са друге стране, у Трећем свету постојали бројни леви покрети, који нису били марксистички у канонском смислу, али су у својој политичкој пракси имплементирали леве идеје и принципе, у складу са локалним економским, друштвеним и политичким условима. Уз све мане и неуспехе оваквих покрета, они су били далеко потентнија снага од локалних комунистичких партија, и са већим успехом су водили своје националне државе ка социјализму, те је стога Југославија одлучила да усмери своју дипломатију ка њима, и снажно подржи локалне ослободилачке

је доба Кенедијеве администрације било обележено снажним фокусом САД на Латинску Америку, вероватно и највећим у историји Хладног рата – F. Costigliola, „US Foreign Policy From Kennedy to Johnson”, 120. Кенедијев наследник, Линдон Џонсон, наставио је са снажном политиком доминације у Јужној Америци. У годинама непосредно након Кенедијеве смрти, 1964. и 1965. Џонсонова администрација спровела је насилне промене режима у Бразилу и Доминиканској Републици – O. A. Westad, *The Global Cold War*, 150-151.

⁶³ AJ, 507/IX – 48/1-266; APCI, Esteri, MF 0520, p. 1402-1420.

покрете и антиколонијалне лидере. У илустрацији ове анализе, Броз је узео пример Египта, појашњавајући како би сваки социјалистички актер пре требало да подржи Гамала Абдела Насера него египатске или сиријске комунисте. Иако је Насерова антикомунистичка репресија била на моменте брутална, Броз је у њему видео опипљивију шансу за успех социјализма, за будућност ове идеје у арапском свету, а не у секташким комунистичким партијама Египта и Сирије.⁶⁴

Аналитички гледано Брозове савете можемо свести на следеће: локални лидери морали су бити третирани са поштовањем и као једнаки, морали су се разумети проблеми које је изазивао неоколонијализам, а локални комунисти били су бескорисни актери којима није требало давати никакву подршку. Даљи развој спољне политике КПИ према Трећем свету показује да су ови савети имали одређеног утицаја, о чему је писао Марко Галеаци. А имајући у виду да је главна идеја КПИ била *италијански пут у социјализам*, јасно је да су италијански комунисти били свесни потребе да се социјализам и комунистичка начела модификују у складу са локалним реалностима и разликују од совјетског модела, те су Брозови савети падали на плодно тло.

Кина, као и њени односи са СССР-ом, била је друга важна тема о којој су Броз и Тољати разговарали. У погледу Кине и њене политике постојала је пуна сагласност југословенских и италијанских комуниста, који су били противни кинеском догматизму, али и критички настројени према совјетском управљању ове кризе. То јест, и СКЈ и КПИ нису желели да дође до глобалне комунистичке конференције чији би циљ био екскомуникација комунистичких партија Кине и Албаније. Иако су њих двојица и њихове партије биле најчешће мете напада из Пекинга, Тито и Тољати су желели да идеолошки сукоб са Кином воде кроз једну јасну,

⁶⁴ АЈ, 507/IX – 48/1-266. Југословенска политика у Трећем свету, а посебно у јужном Медитерану, била је без сумње изузетно успешна у периоду након 1961. године. Ипак, вреди се додатно осврнути на Брозове критике приступа осталих социјалистичких држава овом простору. Наиме, то нису биле неутемељене тврдње. Штавише, Југославија је доиста остварила значајне резултате у ограничавању совјетског утицаја на тим просторимараних шездесетих. Москва ће из такве ситуације брзо извући поуке, те од средине шездесетих и сама почети да значајније сарађује са локалним националистичким режимима, попут оног под вођством Насера у Египту – S. Pons, *The Global Revolution*, 252-253. (Вестад наводи да је Москва већ од раних шездесетих почела да се знатније фокусира на Трећи свет - O. A. Westad, *The Global Cold War*, 72.) Стога, са сигурношћу се може рећи да је Брзова критика совјетског догматизма у погледу Трећег света, као и недовољне информисаности Москве о тим просторима, била на месту. Чињеница да у то време у СССР-у није било експерата за Африку додатно потврђује ову критику – S. Savranskaya, W. Taubman, „Sovietforeignpolicy, 1962-1975“, у: *The Cambridge History of Cold War, Volume II, Crisesand Détente*, M. Leffler, O. A. Westad (ur.), Kембриџ, 2010, 151.

јавну и демократску дискусију, а не да тај сукоб решавају стаљинистичком екскомуникацијом.⁶⁵

Говорећи о Кини и кризи у Међународном комунистичком покрету, југословенски председник се поново вратио на питање Трећег света. Наиме, он је сматрао да је прави узрок кинеско-совјетског сукоба жеља Пекинга да доминира у Азији, а можда чак и Африци. Такође, сматрао је да су исти разлози били иза учесталих кинеских напада на Југославију. За Броза, кинеска радикална спољна политика само је штетила глобалном ширењу социјализма, за разлику од југословенске флексибилности. У том погледу, пример Цавахарлала Нехруа и Индије, о коме је Тољатију писао и у новембру 1962. године, био је кључан за Тита. Индијски премијер био је под жестоким кинеским нападима, док је Југославија у њему видела главну снагу у борби против „реакције“, јединог политичког актера који је могао ту многољудну земљу погурати ка социјализму.⁶⁶ Стога, Нехру је имао пуну подршку Београда, а Броз је на том примеру доказивао како је Југославија јачала социјализам у свету својим отвореним и недогматским приступом, док је Кина својим радикализмом изазивала искључиво штету.⁶⁷

Као што је раније и напоменуто, Тољати је избегавао да критикује СССР, поготово у светлу сукоба Москве са Пекингом. Стога, све критике на рачун Совјетског Савеза изречене у разговорима Тољатија и Тита биле су споредне и благе. Јосип Броз Тито је такође позитивно причао о СССР-у, подвлачећи како је Москва имала разумевања за југословенску спољну политику.⁶⁸

Поред ове две кључне међународне теме, Јосип Броз Тито и Палмиро Тољати разговарали су, додуше краће и са мање пажње, и о неким другим питањима, попут односа на италијанској левици, или ситуације у Ватикану. Ипак, важнији и знаковитији од тог дела њихових разговора је један детаљ са конференције за штампу одржане на крају посете. Наиме, тај моменат сведочи о одсуству Тољатијевог интереса за југословенски систем самоуправљања. На питање једног југословенс-

⁶⁵ АЈ, 507/IX – 48/1-266.

⁶⁶ Пример Индије доиста јесте најбољи пример разлика између Београда и Пекинга. За Мао Цедунга, подршка Нехруу била је недопуштена, те је кинески лидер оштро критиковао све социјалистичке земље које су подржавале Нехруа, или сличне несоцијалистичке режиме. О. А. Westad, *The Global Cold War*, 70.

⁶⁷ АЈ, 507/IX – 48/1-266.

⁶⁸ Исто. Иако је деценија историје односа Тита и Хрушчова била комплексна, у време овог сусрета, јануара 1964. године, односи совјетског и југословенског лидера постали су веома блиски и обележени сличним политичким погледима. Тадашња блискост Броза и Хрушчова посебно је била евидентна у њиховом последњем сусрету, јуна 1964. године у Москви. Лј. Димић, *Jugoslavija i Hladni rat*, 273-275.

ког новинара о сличностима између Грамшијевих *радничких савета* и југословенског самоуправљања, Тољати је експлицитно и јасно одговорио да таква поређења нису оправдана.⁶⁹ Стога, врло је јасно да су КПИ и Тољати желели да уче из југословенске спољне политике, али не и из унутрашњих начела југословенског система. Помен Грамшија је овде кључан, јер је у питању филозоф на чијем је наслеђу била утемељена политика *италијанског пута у социјализам*. Нека основна начела филозофско-политичке мисли Грамшија врло добро указују због чега Тољати није био заинтересован за југословенски социјалистички експеримент. Наиме, Грамши је у свом опусу подвлачио разлике између Истока и Запада, јасно упућујући на потребу да методи револуционарне борбе на Западу морају бити другачији од оних на Истоку. Стога, циљ КПИ био је да пронађе нова решења, која би била заснована на националном искуству и традицији, а не имитација неког од источних система, који су настали у потпуно другачијим историјским и друштвеним условима.⁷⁰

Закључак

Посета из јануара 1964. није значајна само као последњи сусрет лидера КПИ са југословенским председником, пре Тољатијеве смрти у августу исте године. Пре свега, она је важна због пресудног утицаја на историју међупартијских односа. Ова посета је, заправо, била вододелница у историји односа СКЈ и КПИ. Пре посете, периоди интензивне сарадње били су ретки, и мање значајни од дугих периода сукоба. Након посете, две партије су деценијама блиско сарађивале и биле у савезу, до те мере да је њихов однос седамдесетих година био далеко више од пуког савезништва.

Наравно, тако дубок утицај ове посете није био непримећен у историографији. У монографији *Берлингуер и крај комунизма*,⁷¹ коментаришући Берлингуерову посету Београду 1975. године италијански историчар Силвио Понс оценио је да су две партије тада засновале стратешки савез. А у раније помињаној студији о односима КПИ и покрета несврстаних, Марко Галеаци је исправно закључио да је постојао стра-

⁶⁹ АЈ, 507/IX – 48/1-266.

⁷⁰ D. Sassoon, *Togliatti e il partito di massa*, 93. Југословенска штампа избегла је да пренесе један слични коментар Палмира Тољатија, којим је лидер КПИ додатно подвукао разлику између југословенског система и његове визије за будућу социјалистичку Италију. Наиме, Тољати је експлицитно рекао да, када радничка класа дође на власт у Италији, у његовој земљи ће постојати снажнији демократски елементи него у Југославији. АРСИ, Esteri, MF 0520, 1423. Више о писању међународне штампе о посети у: АРСИ, Esteri, MF 0520, p. 1421-1441.

⁷¹ S. Pons, *Berlinguer e la fine del comunismo*, Torino, 2006 (ebook), 46.

тешки савездвe партије, али да он није заснован током посете Берлингуера 1975. године, већ 1964. године, током Тољатијеве посете Београду.⁷² Снажно зближавање двеју партија знатно је утицало на КПИ, и то је приметило неколико италијанских историчара, поред Галеација и Понса. Тако је, на пример, Ђовани Гоцини писао како је приближење са Титовом Југославијом било исход нове и аутономније спољне политике КПИ.⁷³ Антонио Варсори је отишао даље, тврдећи како не само да је приближење КПИ и СКЈ било плод снажније аутономије италијанских комуниста, већ да је то приближење било и један од мотива те снажније аутономије. Наиме, у предговору Галеацијеве књиге о односима КПИ и несврстаних, Варсори је истицао како Галеацијева истраживања указују на снажан југословенски утицај на Тољатија, у последњим годинама његовог живота. Како је Варсори додатно објаснио, Југославија је са својом политиком у Трећем свету за Тољатија била пример и охрабрење да је једна нова и аутономна форма комунизма могућа.⁷⁴

Концепт *стратешког савеза* је, заправо, најважнији закључак до кога је италијанска историографија дошла анализирајући односе двеју партија у раним шездесетим. У питању је концепт који је кључан за дефинисање односа СКЈ и КПИ током наредних деценија, те је важно додатно га елаборирати и осветлити, поготово и из југословенске перспективе. Савез две партије био је само *стратешки*, јер су међу њима постојале знатне разлике – СКЈ је била партија на власти, у једној релативно слабо развијеној источноевропској држави, док је КПИ била опозициона партија у високоиндустријализованој земљи западне Европе, у самом центру светског капитализма. Стога, најближи савезници италијанских комуниста могле су да буду само партије које су се за социјализам бориле у сличним условима. Ипак, у широј политичкој стратегији КПИ Југославија је била значајна, као партнер који је могао бити мост ка Трећем свету, средство заобилажења међународне изолације у којој се партија нашла. Стога, Југославија је била драгоцен на стратешком нивоу, не као модел уређења система.

Из тока посете, јасно је да су обе стране биле задовољне таквим односом. СКЈ и КПИ спајао је принцип аутономије комунистичких партија и посебних националних путева у социјализам, стога су међусобна унутрашња питања била зона немешања, остављена на пуну сувереност свакој партији. Што се СКЈ тиче, италијански комунисти такође су били

⁷² M. Galeazzi, *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati*, 246-247.

⁷³ G. Gozzini, „Italian Communism“, u: *The Cambridge History of Communism, Volume II, The Socialist Camp and World Power 1941-1960s*, N. Naimark et al. (ur.), Kembridž, 2017, 604.

⁷⁴ M. Galeazzi, *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati*, 8-10.

важан спољнополитички партнер, као једна од ретких комунистичких партија којесу делиле многе југословенске принципе. Савезом са Тољатијем и КПИ, СКЈ је могла остварити већи утицај и снажније пропагирати своје спољнополитичке погледе, поготово према Трећем свету, у комунистичком покрету, али и на Западној левици. Што се унутрашње политике тиче, Београду није сметало што по том питању није било снажније сарадње са КПИ, не само услед поштовања принципа немешања у унутрашња питања, већ и јер би снажнија сарадња на том плану угрозила југословенске односе са италијанском владом, која је у то време била важан економски партнер Београда.

Стога, СКЈ и КПИ делили су спољнополитичке принципе, како је то приметио и Галеаци,⁷⁵ и природно је да су свој савез заснивали и ограничили само на тај политички аспект. Ипак, овај стратешки савез био је основа даљем расту односа и зближавању, те ће на основу њега, у промењеним околностима средином седамдесетих две партије постати далеко ближе, и имати један пун и недвосмислен савез и блискост.

Bogdan ŽIVKOVIĆ

FROM A NEW RECONCILIATION TO A STRATEGIC ALLIANCE:
THE RELATIONS BETWEEN THE YUGOSLAV AND ITALIAN
COMMUNISTS IN THE PERIOD FROM 1962 TO TOGLIATTI'S
VISIT IN JANUARY OF 1964

Summary

Despite the closeness of their views, and many ideological similarities, the relations of the League of Communists of Yugoslavia (LCY) and the Italian Communist Party (PCI) were strongly determined by the Soviet influence. When in 1962 Belgrade and Moscow managed to significantly better their relations, this also led to a renewal of relations between the LCY and PCI. The strong disagreement with the radicalism of Chinese foreign policy was the crucial factor in bringing Moscow, Belgrade and PCI together. However, the LCY and PCI, as their leaders Tito and Togliatti, had much more in common between themselves. These two parties were, without a doubt, the least dogmatic parties within the International Communist Movement, which led them to quickly establishing closer relations in the brief period from 1962 to 1964. In those three years, primarily based on their foreign policy similarities, i.e. a focus towards the Third World, the Yugoslav and Italian communists established a strategic alliance. For Yugoslavia, the PCI was an important ally, as a

⁷⁵ M. Galeazzi, *Togliatti e Tito*, 241.

non-dogmatic communist party, which could help in further propagating and legitimizing the Yugoslav foreign policy principles among the global left. For the PCI, Yugoslavia was a crucial foreign policy ally, in a time when the party was facing a growing isolation within the communist movement. On the basis of this alliance, the interparty relations grew in the following decades, leading to a full-fledged alliance and friendship between the LCY and PCI.

Извори и литература

Архивски извори

Архив Југославије, СКЈ – Међународна комисија 1945-1990, Односи СКЈ са страним партијама и покретима, Италија, 507/IX – 48/I.
Fondazione Istituto Gramsci, Archivio del Partito Comunista Italiano – Estero.

Литература

Aga-Rossi, E., Zaslavsky, V., *Togliatti e Stalin. Il Pci e la politica estera staliniana negli archivi di Mosca*, Bolonja, 2007.
Agosti, A., *Palmiro Togliatti. A Biography*, London Njujork, 2008.
Banac, I., “Yugoslav Communism and the Yugoslav State”, u: *The Cambridge History of Communism, Volume II, The Socialist Camp and World Power 1941-1960s*, N. Naimark et al. (ur.), Kembridž, 2017.
Богетић, Д., Димитријевић, Б., *Трићанска криза 1945-1954*, Београд, 2009.
Богетић, Д., Димић, Ј., *Београдска конференција нестврстаних земаља 1-6. септембра 1961*, Београд, 2013.
Valli, B., *Gli eurocomunisti*, Milano, 1976.
Galeazzi, M., *Il PCI e il movimento dei paesi non allineati 1955-1975*, Milano, 2011.
Galeazzi, M., *Togliatti e Tito. Tra identità nazionale e internazionalismo*, Rim, 2005.
Gozzini, G., “Italian Communism”, u: *The Cambridge History of Communism, Volume II, The Socialist Camp and World Power 1941-1960s*, N. Naimark et al. (ur.), Kembridž, 2017.
Gužvica, S., *Before Tito. The Communist Party of Yugoslavia During the Great Purge (1936-1940)*, Talin, 2020.
Dimić, Lj., *Jugoslavija i Hladni rat*, Beograd, 2014.
Evrokomunizam i socijalizam, V. Mikecin (ur.), Zagreb, 1979.
Ераковић, В., „Титова „америчка турнеја“ 1963. године – посета Бразилу, Чилеу, Боливији, Перуу и Сједињеним Америчким Државама“, у: *Архив, часопис Архива Југославије, 1-2*, Београд, 2015.
Zapishnici sa sednica Politbiroa Centralnog komiteta KPJ (11. jun 1945 – 7. jul 1948), Branko Petranović(ur.), Beograd, 1995.
Zubok, V., *A Failed Empire. The Soviet Union in the Cold War from Stalin to Gorbachev*, Čepel Hil, 2007.
Zuccari, M., *Il ditto sulla piaga. Togliatti e il Pci nella rottura fra Stalin e Tito 1944-1957*, Milano, 2008.

- I magnacucchi. Valdo Magnani e la ricerca di una sinistra autonoma e democratica*, G. Bocolari, L. Casali (ur.), Milano, 1991.
- Karlsen, P., *Vittorio Vidali. Vita di uno stalinista (1916-56)*, Bolonja, 2019.
- Karlsen, P., *Frontiera rossa. Il PCI, il confine orientale e il contesto internazionale 1941-1955*, Gorica, 2010.
- Costigliola, F., "US Foreign Policy From Kennedy to Johnson", u: *The Cambridge History of Cold War, Volume II, Crises and Détente*, M. Leffler, O. A. Westad (ur.), Kembriđž, 2010.
- Marić M., *Deca komunizma. Knjiga I*, Beograd, 2014.
- Milkić, M., *Tršćanska kriza u vojno-političkim odnosima Jugoslavije sa velikim silama 1943-1947*, Beograd, 2012.
- Mićunović, V., *Moskovske godine 1956/1958*, Zagreb, 1977.
- Мишић, С., "Обнављање односа између Савеза комуниста Југославије и Комунистичке партије Италије 1955-1956. године", у: *Токови историје 2/2013*, Београд, 2013.
- Мишић, С., "Yugoslav Communists and the Communist Party of Italy, 1945-1956" u: *Italy's Balkan Strategies (19th – 20th Century)*, V. Pavlović (ur.), Beograd, 2015.
- Pajetta, G. C., *Le crisi che ho vissuto. Budapest Praga Varsavia*, Rim, 1982.
- Petranović, B., *Istorija Jugoslavije 1918-1988, Prva knjiga*, Beograd, 1988.
- Pons, S., *Berlinguer e la fine del comunismo*, Torino, 2006 (ebook).
- Pons, S., *L'impossibile egemonia. L'URSS, il PCI e le origini della guerra fredda (1943-1948)*, Rim, 1999.
- Pons, S., *The Global Revolution. A History of International Communism 1917-1991*, Oksford, 2014.
- Rajak, S., *Yugoslavia and the Soviet Union in the Early Cold War: Reconciliation, Comradeship, Confrontation, 1953-57*, London, 2010.
- Savranskaya, S., Taubman, W., "Soviet foreign policy, 1962-1975", u: *The Cambridge History of Cold War, Volume II, Crises and Détente*, M. Leffler, O. A. Westad (ur.), Kembriđž, 2010.
- Sassoon, D., *Togliatti e il partito di massa. Il PCI dal 1944 al 1964*, Rim, 2014.
- Service, R., *Compagni. Storia globale del comunismo nel XX secolo*, Rim-Bari, 2011.
- Spriano, P., *Storia del Partito comunista italiano, I-III*, Torino, 1967-1970.
- Tenca Montini, F., Mišić, S., "Comunisti di un altro tipo: le simpatie filo-jugoslave in Italia (1948–1962)", u: *Acta Histriae*, 25 (2017) 3, Koper, 2017.
- Tenca Montini, F., *La Jugoslavia e la questione di Trieste*, Bolonja, 2020.
- Fire, F., *Prošlost jedne iluzije*, Beograd, 1996.
- Hilger, A., "Communism, Decolonization and the Third World", u: *The Cambridge History of Communism, Volume II, The Socialist Camp and World Power 1941-1960s*, N. Naimark et al. (ur.), Kembriđž, 2017.
- Čavoški, J., "Jugoslavija i Daleki istok – Treći svet između Jugoslavije i Kine", u: *Jugoslavija u Hladnom ratu*, A. Životić et al. (ur.), Beograd, 2010.
- Čavoški, J., *Jugoslavija i kinesko-indijski konflikt 1959-1962*, Beograd, 2009.
- Westad, O. A., *The Global Cold War. Third World Interventions and the Making of Our Times*, Kembriđž, 2005.